

Povojni trendi hiperreligioznosti in religijsko-nacionalnega ekskluzivizma v BiH

Študija primera Dobož in Makljenovac I, R.
Srbska in Matuzići, Makljenovac II in Ularice,
Federacija BiH

Uvodno pojasnilo

Nedavna vojna v Bosni in Hercegovini (v nadaljevanju BiH) ni bila verska oziroma "sveta" v klasičnem pomenu, toda verski dejavnik je bil v njej očitno prisoten. Tri največje bosansko-hercegovaške verske skupnosti in cerkvene organizacije so bile v tragedijo vpletene na različne načine in v različni meri. Najbolj "škodljivo" vlogo je odigrala srbska pravoslavna cerkev (SPC) (Marković, 1994: 87; Mojzes, 1998: 84; Velikonja, 1998: 315). Pozdravila je velikosrbsko ekspanzionistično politiko, da morajo vsi Srbi živeti v eni državi. Pravoslavni verski voditelji so sodelovali pri propagandnem "pranju možganov". Mnogi so obiskali srbska bojišča in se srečali z vojaškimi voditelji in zločinci (med drugimi z Arkanom, Mladićem in Karadžićem). Blagoslavljali so vojaške enote, slavili vojaške podvige, dopuščali pravoslavna znamenja na vojaški opremi; nekateri so celo prijeli za orožje. Zanikali so zločine srbskih skrajnežev, posiljevanje Muslimank in koncentracijska taborišča. Sabor SPC je uradno dovolil srbsko obrambno in osvobodilno vojno v primeru, ko jim je le-ta vsiljena, kot so se pogosto izražali tisti, ki so opravičevali srbski ekspanzionizem. SPC je zavrnila sprejetje Vance-Owenovega načrta in nasprotovala daytonskemu mirovnemu sporazumu, pozneje tudi haaškemu sodišču. Ko se je Milošević zaradi mednarodnih sankcij proti Srbiji deklarativno odrekel velikosrbski politiki in Republiki Srbski, so ga pravoslavni kleriki demonizirali

¹ Podobno v Djordjević, 1998; Radić, 1998; A. Sells, 1998; Velikonja, 1998.

² Velikonja navaja, da so se nižja duhovščina in frančiškani zlasti v zahodni Hercegovini vedli po svoje, mdr. so propagirali velikorhrvaštvo in protimuslimansko sovraštvo (ibid: 326). Znani so tudi primeri rimskokatoliške ikonografije na vojaški opremi, pogosto poleg ustaških simbolov.

(razglasili so ga za "Antikrista z Dedinja") in se postavili na stran režima na Palah.¹

V nasprotju s pravoslavnimi kleriki, ki so se v veliki večini postavili na stran nacionalistov, so se bosanskohercegovski rimskokatoliški kleriki različno odzvali na dogajanja v devetdesetih letih dvajsetega stoletja. Sam cerkveni vrh pod vodstvom kardinala Puljića je obsodil nasilno reševanje političnih nesoglasij in zahteval, naj se rešujejo z dialogom, vernike pa pozval, naj molijo za mir in enakopravnost. Nasprotoval je delitvi BiH in zagovarjal sožitje bosansko-hercegovskih narodov ter nujnost obstoja multinacionalne in multiverske BiH. Rimskokatoliška cerkev (RKC) v BiH je obsodila zločine hrvaških skrajnežev nad Bošnjaki in leta 1994 podprla mirovni sporazum med Hrvati in Bošnjaki o skupni federaciji. Po drugi strani pa so znani primeri katoliško-hrvaškega kleronacionalizma in zlorabe religije v politiki in v vojaških dejanjih.²

Različne so bile tudi reakcije muslimanskih klerikov na pred- in medvojna dogajanja: nihajo od distanciranja in kritiziranja muslimanskega agresivnega nacionalizma do podpore muslimanskih skrajnežev. Reis-ul-ulema Hadži Jakub efendi Selimovski in številni (zmerni) visoki islamski predstavniki so zagovarjali celovitost BiH, sekularizem in enakopravnost narodov. Ko je leta 1993 mesto zmernega Selimovskega prevzel radikalni imam dr. Mustafa Cerić, kritik srbske in hrvaške politike, se je okrepil muslimanski ekstremizem. Cerić je zagovarjal islamizacijo družbe, nasprotoval mešanim zakonom, prepovedal poslušanje srbske glasbe in prodajanje svinjine (J. Cohen, 1998: 69; Vrcan, 1998: 123; F. Powers, 1998: 232). Olje na ogenj so dolivala vprašanja o uvajanju šeriatskega prava, arabščine kot prvega tujega jezika v šolah in prizadevanja za enotnost islama in politike v BiH nasploh. Poleg zlorabe islamske ikonografije in pozdravov v politične in vojaške namene so nastale ekskluzivne muslimanske enote, ki so vključevale tuje islamske vojake, t. i. "mudžahedine", ki so odkrito izjavljali, da bojujejo "džihad", sveto vojno.

Skratka, verski fundamentalizmi so proizvajali, podpirali in legitimirali militantne nacionalizme in nasprotno. Pripadniki cerkva – verniki – so prijeli za orožje in se bojevali v imenu "prave" vere proti pripadnikom nasprotnih cerkva. Verstva so se sprevrgla v zverstva, kot se je izrazil Velikonja (1998: 347). Cerkveni skrajneži so zaradi svojih izjav, dejanj, včasih tudi molčanja in zatiskanja oči in ušes soodgovorni za nedavno balkansko in bosanskohercegovsko tragedijo. Še več, današnje vmešavanje cerkva v družbeno in politično življenje dodatno, poleg številnih drugih družbeno-političnih problemov, onemogoča normaliziranje odnosov v BiH.

V članku želim opozoriti na najnoveše povojne trende hiper-religioznosti v BiH, ki imajo zaradi svoje pretirane in za populacijo prej neznane intenzitete za korelat negativen religijskonacionalni ekskluzivizem. Na študiji primera – Doboj in Makljenovac I,

R. Srbska in okolica Matuzići, Makljenovac II in Ularice, Federacija BiH – prikazem ta kaotični religijski položaj. V sklepnem delu sledijo morebitna izhodišča in smernice za religiološko reševanje sedanjega položaja “ne vojne ne miru” na območju nekdanje občine Doboj in v BiH nasploh.

Predstavitev raziskovane populacije in okolja raziskovanja

Doboj je bil pred vojno demografsko heterogeno, multikulturno, multireligijsko in multietnično bosansko mesto brez dominantne nacionalne večine. Po podatkih iz leta 1991 je bila v Doboju registriranih 27.498 prebivalcev, od tega 11.154 Muslimanov, 8.011 Srbov, 4.365 Jugoslovanov, 2.714 Hrvatov in 1.254 ostalih.³ Vojna, ki se je začela 2. maja 1992, ko je Srbska demokratska stranka (SDS) prevzela lokalno oblast, srbska vojska Ozrena, Trebave, Krnjina in Vučjaka pa “osvobodila mesto ustaških in muslimansko-fundamentalističnih sil”,⁴ kot se je izrazil srbski analitik Svetislav Nikolić (1999: 100), je imela za posledico nasilne demografske spremembe (nasilno množično preseljevanje nesrbskega prebivalstva iz Doboja v kraje, ki pripadajo Federaciji BiH, pa tudi emigracijo v tujino). Tako je danes Doboj naseljen pretežno s srbskim prebivalstvom. Število prebivalcev je še zmeraj približno enako,⁵ kajti Nesrbe so “zamenjali” srbski begunci iz BiH in Hrvaške ter Srbi iz okoliških srbskih vasi, ki so zaradi “zaslug” v vojni in različnih drugih razlogov, ki jih očitno legitimira lokalna (še zmeraj SDS-ovska) oblast, naseljeni v stanovanjih in hišah pregnanih Doboječanov. Ker je cilj raziskave nacionalna primerjava rezultatov, Doboj pa je danes narodnostno homogeno mesto, sem v raziskavo vključila sosednje muslimanske in hrvaške vasi Matuzići, Makljenovac I, Makljenovac II in Ularice. V anketno raziskavo, ki sem jo izvedla februarja 2000 na navedenem območju, je vključenih 330 anketirancev, od tega 131 srbske narodnosti (40 %), 112 muslimanske (34 %), 75 hrvaške (23 %) in 12 narodnostno neopredeljenih (3 %).

Hiperreligioznost in negativni ekskluzivizem: predmet in cilj raziskovanja

Čeprav so predmet in cilji raziskave zelo raznovrstni – od ocenjevanja današnje stopnje religioznosti in verskih aktivnosti tamkajšnjih ljudi do predstavitve percepcije verskega položaja v socializmu in danes – je v pričujočem članku poudarjen predvsem problem današnjih trendov hiperreligioznosti v BiH in njihovih religijsko-nacionalnih ekskluzivističnih korelatov.

³ Podatki iz “Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnostni sastav po naseljima”. Republika Hrvatska. Državni zavod za statistiku. Zagreb 1995, str. 17.

⁴ Srbska “osvoboditev” je vključevala ropanje in uničevanje stanovanj Nesrbov in rimskokatoliških ter muslimanskih verskih prostorov, preganjanje, zapiranje, mučenje in pobijanje Nesrbov, preimenovanje ulic in javnih ustanov, diskriminacijo in marginalizacijo Doboječanov, ki se niso strinjali s politiko in metodami SDS-ovske oblasti.

⁵ Po podatkih iz “Republika Srpska. Opština Doboj.” (Doboj 1994), je v Doboju registriranih 28.000 prebivalcev.

Med indikacije hiperreligioznosti štejem:

1. Izrazito visoko samoopredelitev po verski pripadnosti in intenziteti religioznosti. Pri tem me zanima povezava med vernostjo in spolom, starostjo in izobrazbo respondentov.
2. Izrazito visoko samoopredelitev po intenziteti notranje vernosti oziroma odnos do osnovnih postavk verovanja, kot so vera v boga, v življenje po smrti in poroštvo svetih knjig.
3. Visoko samoopredelitev po intenziteti izražanja vernosti oziroma izvajanje verskih aktivnosti doma in v verskih institucijah ter praznovanje verskih praznikov.
4. Izrazito visoko samoopredelitev po intenziteti prisotnosti verske ikonografije v domovih respondentov.

H konfuznosti in dinamičnosti predstavljenih podatkov bodo vsekakor pripomogli rezultati, kako respondenti dojemajo vernost okolja, v katerem živijo.

V drugem koraku me zanima samoopredelitev respondentov po spremembi vernosti glede na obdobje socializma in profil novoreligioznih – oseb, ki menijo, da so danes bolj konfesionalno verne in versko aktivne. Pri tem analiziram sociodemografske spremenljivke, kot so spol, starost, izobrazba, poklic, pretrpljena škoda v vojni in politična prepričanja.

Na kocu sledijo (ekskluzivistični) korelati hiperreligioznosti, med katere štejem travmatično doživljanje in demoniziranje preteklosti ter versko (nacionalno) drugačnih oziroma odnos do verskega položaja v preteklosti in odnos do pripadnikov drugih verskih skupnosti.

Indikacije hiperreligioznosti

Politične spremembe konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let, nerešene in nepozabljene predvojne mednarodnostne in medverske napetosti, vojne strahote in povojna vsesplošna politična, družbenoekonomska in moralna kriza, raznovrstne nemoči ljudi, razni občutki diskriminacije, občutki nesmiselnosti in razočaranosti ter še množica drugih problemov so odprli poti cerkvam za "lov" na frustrirane in osiromašene prebivalce BiH, danes podložne vsakršnim manipulacijam. Da je bil "lov" uspešen, dokazujejo rezultati ankete. V nadaljevanju predstavljam indikacije hiperreligioznosti (povečanja vernosti na individualni in družbeni ravni) na območju nekdanje občine Doboj, zdaj razdeljene na srbski, bošnjaški/muslimanski in hrvaški del (tako kot sama BiH).

Izrazito visoka samoopredelitev po verski pripadnosti.

Relativno "pokritost" religijskega z nacionalnim pri treh bosansko-hercegovskih narodih (10,12 % Hrvatov, 17 % Muslimanov in 25,29 % Srbov v BiH ni v osemdesetih letih pripadalo nobeni verski

skupnosti), ki jo je v raziskavi med 3.120 respondenti iz 37 bosansko-hercegovskih občin leta 1988 izmeril Ibrahim Bakić, je zamenjala absolutna "pokritost".⁶ V pričujoči raziskavi (februarja 2000) je le 0,8 % Srbov, 1,3 % Hrvatov oziroma 1,8 % Muslimanov prepričanih, da ne pripadajo nobeni verski skupnosti.

Tabela 1: Kateri veri pripadate?

	Pravoslavna (%)	Islamska (%)	Katoliška (%)	Konfesionalno neverni (%)
Srbi	99,2			0,8
Muslimani		98,2		1,8
Hrvati			98,7	1,3
Anacionalni		8,3		91,7

Močna verska samoidentifikacija je verjetno posledica samo-umevnega enačenja verske in narodnostne pripadnosti: Hrvat = katoličan, Srb = pravoslavni, Musliman = musliman, ki je močno prisotno pri respondentih: za 84,7 % Srbov, 74,7 % Hrvatov in 71,4 % Muslimanov sta verska in narodnostna pripadnost identični. Popolnoma nasprotna slika se pokaže pri "anacionalnih" (kategorija respondentov, ki so nacionalno neopredeljeni): 91,7 % je konfesionalno neopredeljenih; le za 8,3 % sta verska in narodnostna pripadnost identični.

Tabela 2: Ali sta verska in nacionalna pripadnost identični?

	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Da	84,7	71,4	74,7	8,3
Ne	9,2	20,5	20,0	75,0
Ne vem	6,1	8,1	5,3	16,7

Izrazito visoka samoopredelitev po vernosti.

Visoki stopnji samoopredelitve po verski pripadnosti sledi visoka stopnja samodeklarativne vernosti. Kar 81,9 % respondentov je zelo ali srednje vernih, 11,8 % malo vernih, 3,3 % jih ne ve, ali so verni, le 3 % jih je konfesionalno nevernih. Čeprav so narodnostne razlike glede stopnje vernosti relativno neznatne (glej tabelo 3), so Hrvati vendarle ohranili predvojno najvišjo stopnjo vernosti med tremi bosansko-hercegovskimi narodi.⁷ Nasprotni rezultati so pri narodnostno neopredeljenih respondentih: 16,7 % je osrednje vernih, 33,3 % je malo vernih, 16,7 % ni prepričanih o svoji ne/vernosti, 33,3 % pa je konfesionalno nevernih.

⁶ Zaradi boljšega razumevanja religijskih sprememb v povojni BiH bom občasno rezultate svoje ankete iz februarja 2000 primerjala z rezultati ankete Bakića iz leta 1988. Pri tem se zavedam, da Bakićevi rezultati veljajo za celo BiH, moji pa le za območje nekdanje občine Doboj in je zato dvomljiva njihova metodološka generalizacija.

⁷ Po Bakićevi raziskavi iz leta 1988 je bilo 55,78 % Hrvatov, 37,32 % Muslimanov, 18,60 % Srbov in 2,28 % Jugoslovanov prepričanih, da so konfesionalno verni (Bakić, 1994: 78). Čeprav podatki moje raziskave kažejo absolutno religiozizacijo vseh treh narodov, so hrvaški respondenti še zmeraj najbolj verni (glej tabelo 3).

Tabela 3: Ali ste verni in v kolikšni meri?

	V celoti (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Zelo sem veren	35,5	30,5	40,2	42,7	
Sem srednje veren	46,4	51,1	44,6	45,3	16,7
Sem malo veren	11,8	13,7	8,9	9,3	33,3
Nisem veren	3,3	1,5	2,7	2,7	33,3
Ne vem, ali sem veren	3,0	3,2	3,6		16,7

Preden preizkusim izjave o intenziteti vernosti s kazalci notranje vernosti, jih dodatno analiziram z vključevanjem klasičnih socio-demografskih spremenljivk, kot so spol, starost in izobrazba. Vpliv spola na intenziteto vernosti je izrazit. Delež žensk je pričakovano med zelo ali srednje vernimi višji (75,1 %) kot med moškimi (68,7 %); delež moških pa je močno večji pri nevernih (6 %) oziroma tistih, ki niso prepričani o svoji vernosti (4,8 %) kot delež žensk (0,7 % oziroma 1,2 %).

Tabela 4: Povezava med spolom in vernostjo

Spol	Zelo ali srednje veren (%)	Malo veren (%)	Ne vem, ali sem veren (%)	Nisem veren (%)
Moški	68,7	20,5	4,8	6,0
Ženski	75,1	3,0	1,2	0,7 (1 ank.)

Zveza med starostjo in izražanjem vernosti je konfuzna. Najbolj verna je skupina 30–40 let (90,7 %); relativno najmanj verna pa je skupina 40–50 let (72,8 %). Visoka stopnja vernosti je tako pri tradicionalno zelo vernem starostnem razredu nad 50 let (87,1 %) kot pri (predvojno malo vernem) najmlajšem razredu 18–30 let (79,5 %). Med družbene razloge za visoko stopnjo vernosti pri skupini 30–40 let vsekakor lahko štejemo, da niso bili vraščeni v nekdanji socialistični sistem in so se zato lažje "vkoreninili" v današnji družbeno-politični sistem, v katerem vera igra pomembno vlogo (niha med nujnostjo, priporočljivostjo, obveznostjo in "modnim stilom"), vojno in sodelovanje v njej ter povojno ekonomsko in vsesplošno družbeno krizo, ki posebej vpliva na to skupino, ki naj bi v teh nenormalnih in težkih razmerah začela ustvarjati samostojno (družinsko) življenje. Navedeni razlogi verjetno veljajo tudi za najmlajši starostni razred 18–30 let, ki ne zaostaja za povprečjem vernosti. Na religizacijo najmlajših vsekakor dodatno vplivajo novi močno versko-nacionalno "obarvani" šolski

sistem in novi družbeno-šolski in družinski socializacijski trendi ter vrednote.

Tabela 5: Povezava med starostjo in vernostjo

Starost	Zelo ali sred- nje veren (%)	Malo veren (%)	Ne vem, ali sem veren (%)	Nisem veren (%)
18–30	79,5	16,7	2,6	1,2
30–40	90,7	8,0		1,3
40–50	72,8	14,1	7,1	6,0
nad 50	87,1	7,7	1,4	3,8

Izrazita in enosmerna je pričakovana povezava med izobrazbo in vernostjo. Z naraščanjem stopnje izobrazbe značilno upada intenziteta vernosti, z izjemo, da je skupina z nedokončano osnovno šolo relativno bolj verna (100 %) kot skupina, ki ni hodila v osnovno šolo (95,2 %).

Tabela 6: Povezava med izobrazbo in vernostjo

Izobrazba	Zelo ali sred- nje veren (%)	Malo veren (%)	Ne vem, ali sem veren (%)	Nisem veren (%)
Ni hodil v osnovno šolo		95,2	4,8	
Nedokončana osnovna šola	100			
Osnovna šola	88,1	10,1	1,8	
Srednja šola	77,0	13,5	5,4	4,1
Višja ali visoka šola	58,6	24,1		17,3

Pomembna indikacija trenda hiperreligioznosti je vsekakor notranja vernost oziroma odnos respondentov do osnovnih postavk verovanja, kot so vera v boga, verovanje v življenje po smrti in prerokbe svetih knjig (Biblijo ali Koran).

Visoka samoopredelitev po notranji vernosti.

Verovanje v boga je v ospredju treh največjih bosansko-hercegovskih religij. V določenem pogledu je sinonim za samo vernost. V raziskavi je 83,1 % respondentov prepričanih, da močno ali srednje verjame v boga, le 3,6 % jih ne verjame (oziroma 3,3 % jih ne ve, ali verjamejo) v boga. Narodnostne razlike po verovanju v boga so relativno neznatne (glej tabelo 7). Popolnoma nasprotno je pri "anacionalnih": 41,7 % jih ne verjame ali ne ve, ali verjamejo v boga.

Tabela 7: Ali verjamete v Boga?

Verjamem v boga	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Močno	55,8	56,5	59,8	57,3	
Srednje	27,3	26,7	25,9	32,0	16,7
Malo	10,0	10,7	8,0	6,7	41,7
Ne vem, ali verjamem	3,6	3,8	3,6		16,7
Ne verjamem	3,3	2,3	2,7	4,0	25,0

Stopnja verovanja v prerokbe svetih knjig (Biblijo ali Koran) je dokaj nižja. Tako 61,5 % respondentov močno ali srednje verjame v svete prerokbe, 23 % pa jih ne verjame ali ne ve, ali verjamejo vanje. Najbolj verjamejo v svete prerokbe Muslimani (74,1 % jih močno ali srednje verjame v svete prerokbe), najmanj pa "anacionalni" (58,3 % jih ne verjame v svete prerokbe, 25,1 % jih je neodločnih). Precej manjši je delež respondentov, ki berejo Biblijo ali Koran (44,6 %).

Narodnostne razlike so opazne (glej tabelo 9).

Tabela 8: Ali verjamete v prerokbe svetih knjig?

Verjamem v boga	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Močno	39,4	33,6	48,2	42,7	
Srednje	22,1	19,8	25,9	22,7	8,3
Malo	15,5	22,9	10,7	10,7	8,3
Ne vem, ali verjamem	10,9	12,2	8,9	9,2	25,1
Ne verjamem	12,1	11,5	6,3	14,7	58,3

Tabela 9: Ali imate in prebirate svete knjige?

Svete knjige	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Ima in bere	38,8	46,6	40,2	26,7	16,7
Ima, vendar ne bere	19,1	19,1	27,7	8,0	8,3
Nima, vendar bere	5,8	3,0	1,7	16,0	16,7
Nima in ne bere	36,3	31,3	30,4	49,3	58,3

V primerjavi z izjavami o vernosti in verovanju v boga in v svete prerokbe je izrazito nizka stopnja verovanja v življenje po smrti. Vanj verjame (močno in srednje) približno tretjina (37 %) respondentov,

44,5 % pa jih ne verjame oziroma 9,1 % jih ne ve, ali verjamejo. Muslimanski respondenti najbolj verjamejo v življenje po smrti (33,9 % jih močno verjame oziroma 13,4 % jih srednje verjame v življenje po smrti), sledijo Hrvati (25,3 % jih močno verjame oziroma 14,7 % jih srednje verjame) in Srbi (26 % jih močno verjame oziroma 3,8 % jih srednje verjame); najmanj verjamejo v posmrtno življenje "anacionalni" (91,7 % jih ne verjame ali ne ve, ali verjamejo v življenje po smrti).

Tabela 10: Ali verjamete v življenje po smrti?

Verjamem	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Močno	27,6	26,0	33,9	25,3	
Srednje	9,4	3,8	13,4	14,7	
Malo	9,4	10,7	8,9	8,0	8,3
Ne vem, ali verjamem	9,1	8,4	12,5	5,3	8,3
Ne verjamem	44,5	51,1	31,3	46,7	83,4

Iz odgovorov je videti, da sta samoopredelitev po vernosti in kazalec notranje vernosti (vera v boga) izjemno visoka in se prekrivata. Precej nižja, čeprav še zmeraj relativno visoka sta kazalca verovanje v prerokbe svetih knjig in v posmrtno življenje. Če primerjam svoje rezultate z Bakićevimi rezultati o vernosti iz leta 1988, opazim izrazito težnjo po naraščanju religioznosti oziroma hiperreligioznosti. To je čutiti tudi na ravni izvajanja verskih aktivnosti.

Visoka stopnja izvajanja verskih aktivnosti: udeleževanje verskih obredov, praznovanje verskih praznikov.

Pomemben kazalec vernosti je vsekakor verska praksa. Pri njej gre za osebno versko prakso – molitve doma in za odnos do cerkvenih aktivnosti – obiskovanje maš v verskih institucijah. Na vprašanje: "Kako pogosto, če sploh, molite doma?", sem dobila odgovore, ki kažejo, da je nekako tretjina (32,4 %) takih, ki redno vsak dan molijo doma, petina respondentov (200 %) pa nikoli ne moli doma. Doma najpogosteje molijo Hrvati: 40 % jih moli doma vsak dan, le 12 % pa jih nikoli ne moli doma. Sledijo Srbi: 37,6 % jih moli doma vsak dan, 20 % pa jih nikoli ne moli doma. Pri Muslimanih so rezultati zelo disperzivni: približno četrtina (25,9 %) je takih, ki redno molijo doma, četrtina respondentov (25 %) jih moli doma samo za verske praznike, preostali pa molijo doma občasno, enkrat na mesec (27,7 %) ali nikoli (21,4 %). Velika večina (91,7 %) "anacionalnih" nikoli ne moli doma. Popolnoma drugačne rezultate kaže omenjena Bakićeva raziskava: leta 1988 doma nikoli ni molilo 28,53 % Hrvatov, 42,95 % Muslimanov, 61,05 % Srbov in 88,27 %

Jugoslovanov (Bakić, 1994: 73). Iz navedenega sklepam, da se je po vojni povečala intenzivnost verske prakse.

Tabela 11: Kako pogosto, če sploh, molite doma?

Doma molim	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Redno, vsak dan	32,4	37,6	25,9	40,0	8,3
Občasno, enkrat na mesec	23,0	22,0	27,7	18,7	
Izjemoma, za verske praznike	24,6	23,7	25,0	29,3	91,7
Nikoli	20,0	16,7	21,4	12,0	

Precej drugačne rezultate zasledimo pri obiskovanju obredov v verskih institucijah, predvsem pri udeleževanju verskih obredov ob verskih praznikih (30,9 %). Neznatno večji je delež tistih (32,7 %), ki se redno, enkrat na teden, udeležujejo molitve v verski instituciji. Narodnostne razlike so izrazite. Izjemno velik je delež Srbov (46,6 %) in Hrvatov (45,3), ki redno hodijo v cerkev. Nasprotno le 11,6 % Muslimanov redno hodi v mošejo, približno polovica (42 %) jih hodi predvsem za praznike. (Pri tem je treba upoštevati, da večina bosansko-hercegovskih muslimank hodi v mošeje predvsem za praznike. Njihove verske aktivnosti se dogajajo doma.) Četrtna (25 %) "anacionalnih" hodi izjemoma za praznike v cerkve ali mošeje, 75 % pa se jih nikoli ne udeležuje verskih obredov.

Tabela 12: Kako pogosto, če sploh, molite v verski instituciji?

	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Redno-enkrat na teden	32,7	46,6	11,6	45,3	
Občasno, enkrat na mesec	17,6	20,6	13,4	20,1	
Izjemoma, za verske praznike	30,9	27,5	42,0	21,3	25,0
Nikoli	18,8	5,3	32,0	13,3	75,0

Predvojno relativno redko obiskovanje verskih obredov je zamenjal po mojem mnenju zavezujoči povojni trend rednega udeleževanja verskih dogajanj, ki ga najbolje opisujejo besede nekega respondenta: "Jednom sedmično obavezno u crkvu ili če ljudi početi pričati da si protiv naroda svog!"

Na trend hiperreligioznosti opozarja tudi velik delež tistih (73 %), ki praznujejo verske praznike zaradi svojih verskih dolžnosti.

Le 3,3 % respondentov ne upošteva verskih praznikov. Narodnostne razlike glede na praznovanje verskih praznikov so relativne (glej tabelo 13). Izrazito največji delež tistih, ki sploh ne praznujejo verskih praznikov pri narodnostno neopredeljenih anacionalnih: 33,7 % jih ne praznuje verskih praznikov.

⁸ Veliko respondentov me je opozorilo, da versko ikonografijo razstavljajo tudi za državne in nacionalne praznike, torej ne le za verske praznike.

Tabela 13: Zakaj, če sploh, praznujete verske praznike?

	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Zaradi verskih vzrokov	73,0	79,4	74,1	72,0	
Zaradi družinskih in prijateljskih vzrokov	23,7	18,3	21,4	28,0	66,7
Ne praznuje verskih praznikov	3,3	2,3	3,6		33,3

Izrazito visoka stopnja prisotnosti verske ikonografije v domovih.

Naslednja pomembna indikacija hiperreligioznosti je prisotnost verske ikonografije v domovih respondentov. Kar 81,8 % je takih, ki imajo doma javno razstavljen križ ali kako drugo versko ikono (pri Srbih gre predvsem za družinske ikone, pri Hrvatih za slike ali kipce z verskimi motivi, pri Muslimanih za t.i. tespihe); 13,3 % respondentov doma nima verske ikonografije. Poleg "anacionalnih", ki razstavljajo versko ikonografijo samo za verske praznike (16,7 %), ali pa je doma sploh nimajo javno razstavljene (83,3 %), je relativno najmanjši, čeprav še zmeraj nad celotnim povprečjem, delež muslimanskih respondentov (82,1 %), ki imajo razstavljena verska znamenja (t.i. tespihe), kar se ujema s tradicionalnim islamskim zavračanjem ikonografije v veri.

Tabela 14: Ali imate doma razstavljeno kako versko znamenje?

	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Da	81,8	87,0	82,1	85,3	
Izjemoma, ob verskih praznikih ⁸	4,9	3,8	4,5	5,4	16,7
Ne	13,3	9,2	13,4	4,3	83,3

Tri največje bosansko-hercegovske religije so doživele svojo povojno revitalizacijo. Z razpadom socializma so se iz socialističnih ateističnih katakomb, kot so pogosto poudarjali njihovi zagovorniki, vrnile v javno družbeno in politično življenje. Z vojno pa so vstopile v vsakdanje življenje, v njihove domove, v vzgojo otrok, v njihovo

⁹ Najbolj kritični do (lažne) vernosti sokrajanov so narodnostno neopredeljeni respondenti: 91,7 % jih je prepričanih, da večina someščanov/sokrajanov svojo vernost hlini. Sledijo Hrvati, v tej raziskavi najbolj verni respondenti (91,3 %): 53,3 % jih meni, da večina njihovih sokrajanov svojo vernost hlini.

¹⁰ Samoopredelitev po spremembi vernosti, ki jo obravnavam v tem poglavju, je vsekakor pomembna indikacija hiperreligioznosti, zato je obvezno pri njenem razumevanju upoštevati tudi to dejstvo.

osebno življenje. Izrazito se je povečalo število tistih, ki se deklarirajo kot verniki, povečala je stopnja vernosti in notranje religioznosti, zvišala se je intenziteta osebne verske prakse, udeleževanja verskih obredov in praznovanja verskih praznikov, stanovanja so napolnjena z versko ikonografijo. Na prvi pogled se zdi, da so bosansko-hercegovski "pastirji" izpolnili svoj najpomembnejši cilj: ustvariti deželo vernih "ovčic". Navidezno idilo pa rušijo rezultati, kako respondenti dojemajo vernost svojih someščanov/sovaščanov. Tako 47,5 % respondentov meni, da so njihovi sokrajan verni, 35,5 % pa jih je prepričanih, da večina sokrajanov vernost le hlini, v resnici pa niso verni.⁹ Razlika med deležem samodeklarativno vernih (93,7 %) in s strani okolice priznanih vernikov (47,5 %) je več kot očitna.

Tabela 15: Ali je večina Vaših someščanov/sovaščanov verna?

Večina sokrajanov	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Je vernih	47,5	61,8	47,3	28,0	
Vernost le hlini	35,5	25,2	29,5	53,3	91,7
Ni vernih	3,6	2,3	8,0		
Ne vem	13,9	10,7	15,2	18,7	8,3

Zadnja ugotovitev odpira celo vrsto vprašanj: Ali se in zakaj se ljudje v BiH javno opredeljujejo in nastopajo kor verniki, v resnici pa niso verni? Ali morda ti novi verniki s svojimi dejanji nasprotujejo kodeksu pravih vernikov in jih zato okolica ne zaznava kot vernike? Kdo so ti novi verniki? Zakaj so nenadoma postali (hiper)verni? ...

Delne odgovore na postavljenja vprašanja ponuja analiza profila respondentov, ki so prepričani, da so danes bolj verni in versko aktivni. (V nadaljevanju jih imenujem "konvertiti" ali "novoreligiozni"). Pri tem upoštevam sociodemografske variable, kot so spol, starost, izobrazba, poklic, pretrpljena vojna škoda in politična prepričanja.

Profil respondentov, ki so danes bolj verni in versko aktivni.

Na vprašanje: "Ali se je spremenilo Vaše versko vedenje v primerjavi z obdobjem socializma?",¹⁰ sem dobila odgovore, ki kažejo, da se je približno pri polovici respondentov (45,1 %) spremenilo versko vedenje: 7,6 % je bolj vernih, 28,5 % bolj vernih in versko aktivnih, 4,6 % bolj versko aktivnih, 4,2 % bolj versko zadržanih. Skoraj pol, 49,1 % respondentov pa je prepričanih, da so danes enako verni in versko aktivni kot v socializmu oziroma 5,8 %, da je njihovo sedanje nereligiozno vedenje enako kot v socializmu.

Tabela 16: Ali se je Vaše versko vedenje spremenilo v primerjavi z obdobjem socializma?

Danes	Skupaj (%)	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)	Anacionalni (%)
Bolj veren in versko aktiven	28,5	47,3	23,2	6,7	8,3
Bolj veren, vendar brez povečanja aktivnosti	7,6	6,1	8,9	8,0	8,3
Bolj versko aktiven, vendar ne veren kot prej	4,8	7,6	1,8	2,7	12,5
Bolj versko zadržan	4,2	1,5	4,9	6,7	16,7
Enako veren in versko aktiven	49,1	32,8	56,3	74,7	
Enako neveren in versko neaktiven	5,8	4,6	5,4	1,3	31,6

¹¹ Ker me zanima, kako navedene sociodemografske variable vplivajo na spremembo verskih navad pri treh bosansko-hercegovskih narodih, so iz analize izključeni respondenti, ki so narodnostno neopredeljeni.

Najbolj se je versko vedenje spremenilo pri Srbih: 32,8 % je enako vernih in versko aktivnih oziroma 4,6 % nevernih in versko neaktivnih kot prej, največji pa je delež tistih (47,3 %), ki menijo, da so zdaj bolj verni in versko aktivni. Po intenziteti verskih sprememb sledijo Muslimani; zanimive spremembe pa so se zgodile tudi pri narodnostno neopredeljenih respondentih (glej tabelo 16). Najmanjše spremembe so se zgodile pri hrvaških respondentih: 74,7 % je enako vernih in versko aktivnih oziroma 1,3 % enako versko neaktivnih in nevernih kot prej.

Korelacija rezultatov o povečani vernosti in verskih aktivnosti s sociodemografskimi variablami je pokazala, da so spol, starost, izobrazba, poklic, pretrpljena vojna škoda in politična prepričanja pomembni dejavniki, ki vplivajo na spremembo verskega vedenja. Ti dejavniki so narodnostno pogojeni.¹¹

Starost in spol.

Večina oseb muslimanske in srbske narodnosti, ki so prepričane o povečanju svoje vernosti in svojih verskih aktivnosti, pripada starostno mlajši populaciji. Gre predvsem za osebe od 18 do 30 let. Pri Srbih so iz tega starostnega razreda k povečanju vernosti bolj nagnjene ženske (81,3 % konvertitk : 57,1 % konvertitov), pri Muslimanih pa moški (60 % konvertitov : 40 % konvertitk). Druga pomembna starostna skupina, ki vključuje tudi hrvaške konvertite, je od 30 do 40 let. 72,2 % srbskih respondentov in 66,7 % srbskih respondentk, 55,6 % muslimanskih respondentov in 23,1 %

muslimanskih respondentk ter 14,3 % hrvaških respondentov iz te starostne skupine je prepričanih, da se je njihovo versko vedenje spremenilo. V nasprotju s Srbi in Muslimani je za Hrvate najbolj značilna starostna skupina konvertitov od 40 do 50 let: 14,3 % žensk in 12,5 % moških iz te populacije meni, da se je povečala intenziteta njihove vernosti in verskih aktivnosti.

Tabela 17: Bolj verni in versko aktivni po starosti in spolu

Starost	Spol	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)
18–30	Moški	57,1	60,0	
	Ženske	81,3	40,0	
30–40	Moški	72,2	66,7	14,3
	Ženske	66,7	23,1	
40–50	Moški	31,8	5,9	12,5
	Ženske	25,9	6,3	
nad 50	Moški	23,1	6,7	13,3
	Ženske	14,3		

Izobrazba.

Starostno strukturo “novoreligioznih” dopolnjuje izobrazbena. Pri Srbih in Muslimanih pripada večina bolj vernih in versko aktivnih izobrazbenemu razredu z dokončano osnovno (pri Srbih 48,6 %, pri Muslimanih 24,5 %) oziroma srednjo (pri Srbih 57,6 %, pri Muslimanih 31,7 %) šolo. Pomemben delež konvertitov je tudi iz kategorije respondentov z višjo ali visoko šolo (pri Srbih 31,3 %, pri Muslimanih 14,3 %). Pri Hrvatih izhajajo bolj verni in versko aktivni iz populacije z dokončano srednjo (11,4 %) oziroma višjo ali visoko šolo (25 %).

Tabela 18: Bolj verni in versko aktivni po izobrazbi

Izobrazba	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)
Ni hodil v osnovno šolo	16,7		
Nedokončana osnovna šola			
Osnovna šola	48,6	24,5	11,4
Srednja šola	57,6	31,7	
Višja ali visoka šola	31,3	14,3	
šola			25,0

Poklic.

Z dosedanjimi podatki se ujema tudi poklicna struktura konvertitov. Pri Srbih pripada največji delež oseb, ki so prepričane o povečanju vernosti in verskih aktivnosti razredu dijakov in študentov (81,3 %) ter uslužbencev (51 %). Podobno je pri Muslimanih: 66,7 % dijakov ali študentov je prepričanih, da so danes bolj verni in

versko aktivni; pomemben delež muslimanskih konvertitov izhaja iz delavskega (47,1 %) razreda oziroma iz kategorije uslužbencev (28,6 %). Razredu uslužbencev pripada največji delež "novoreligioznih" tudi pri Hrvatih (33,3 %). Skratka, zdaj bolj verni in versko aktivni pripadajo strukturam (mlajša populacija, srednja ali višja/visoka izobrazba, razred uslužbencev, delavcev ali dijakov/šudentov), ki so v predvojnih javnomnenjskih raziskavah veljale za manj verne.

Tabela 19: Bolj verni in versko aktivni po poklicu

Poklic	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)
Delavec	46,3	47,1	
Uslužbenec	51,0	28,6	33,3
Upokojenec		10,0	7,7
Dijak/študent	81,3	66,7	
Gospodinja		11,4	
Nezaposlen	42,1	20,6	4,5

Pretrpljena vojna škoda.

Analiza je potrdila predpostavko o vplivu viktimizacije na spremembo verskega vedenja. Ta je izrazito značilen pri Srbih: da so zdaj bolj verni in versko aktivni je prepričanih 70 % srbskih respondentov, ki so pretrpeli materialno škodo in človeške žrtve v družini, oziroma 52,6 % tistih, pri katerih je v družini kdo umrl, oziroma 64 % takih, ki so pretrpeli osebno materialno škodo in človeške žrtve pri sorodnikih. Podobno je pri Muslimanih: 40 % tistih, ki so imeli človeške žrtve v družini oziroma 34,5 % tistih, ki so pretrpeli materialno škodo in človeške žrtve v družini, meni, da so zdaj bolj verni. Dejavnik človeških žrtev v družini (22,2 %) je najbolj značilen vzrok za povečanje vernosti in verskih aktivnosti pri hrvaških respondentih (glej tabelo 20).

Tabela 20: Bolj verni in versko aktivni po pretrpljeni vojni škodi

Pretrpljena vojna škoda	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)
Materialna škoda		20,5	7,4
Človeške žrtve v družini	52,6	40,0	22,2
Materialna škoda in človeške žrtve v družini	70,0	34,5	6,7
Človeške žrtve pri sorodnikih	64,0	33,3	
Materialna škoda in človeške žrtve pri sorodnikih	20,0	17,2	

¹² Samoopredelitev po spremembi verskega vedenja je spremenljiva, ki najbolj ponazarja trend hiperreligioznosti na osebni ravni. Hiperreligioznost razumem na osebni ravni kot povečanje vernosti respondentov in njihovih verskih aktivnosti, na družbeni ravni pa kot religizacijo družbenega življenja.

Politično prepričanje.

Na povezanost postsocialističnih trendov nacionalnih političnih gibanj in oživljanja religije kažejo rezultati o političnih prepričanjih danes bolj vernih in versko aktivnih. Njihova politična prepričanja so najbližje strankam z nacionalnimi predznaki. Tako je 40,3 % srbskih respondentov, ki jim je blizu politika SDS oziroma 21 % tistih, ki so politično blizu SRS oziroma 19,4 % srbskih privržencev Socialdemokratov R. Srbije zdaj bolj vernih in versko aktivnih. Pri Muslimanih je zdaj bolj vernih in versko aktivnih 36 % tistih, ki so politično blizu SDA oziroma 33,3 % tistih, ki so svoje politične simpatije namenili (promuslimanski Silajdžićevi) Stranki za BiH oziroma 33,1 % tistih, ki jim je politično najbližje MBO. Podobno je pri Hrvatih: 60 % respondentov, ki so se politično opredelili za HDZ oziroma 40 % respondentov, ki so se politično opredelili za NHI, je prepričanih, da so zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu.

Tabela 21: Bolj verni in versko aktivni po političnem prepričanju

Stranke	Srbi (%)	Muslimani (%)	Hrvati (%)
SDS (Srbska demokratska stranka)	40,3		
SRS (Srbska radikalna stranka)	21,0		
Socialdemokrati R. Srbije	19,4		
SDA (Stranka demokratske akcije)		36,0	
MBO (Muslimanska Bošnjaška organizacija)		33,1	
Stranka za BiH		33,3	
HDZ (Hrvatska demokratska zajednica)			60,0
NHI (Nova hrvatska inicijativa)			40,0

Skratka, analiza profila populacije, ki je prepričana, da je zdaj bolj verna in versko aktivna, je odgovorila na začetno vprašanje: "Kdo so 'novi' verniki?", ter ponudila določene dejavnike, ki so lahko vzrok za spremembo verskega vedenja. V nadaljevanju analiziram druge morebitne vzroke povečanja vernosti in pojave, ki jo spremljajo.

Korelati hiperreligioznosti.

Dosedanje analize so potrdile predpostavko o prisotnosti trendov hiperreligioznosti med raziskovano populacijo. Drugi na začetku postavljeni cilj te študije je opozoriti na korelate hiperreligioznosti – demoniziranje preteklosti in religijsko-nacionalni ekskluzivizem. Prikazala jih bom s korelacijo rezultatov o spremembi verskega vedenja¹² z rezultati vprašanj: "Kako ocenjujete izražanje verske

pripadnosti v zadnjem desetletju socializma?”, “Kako ocenjujete položaj vernika v socializmu glede na položaj konfesionalno nevernih?”, “Kako ocenjujete položaj verskih institucij v socializmu?”, “Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju prijateljstva?” in “Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju zakonske zveze?”.

¹³ Rezultati “danes enako vernih kot v socializmu” so tudi bolj pozitivni od povprečnih rezultatov raziskave (glej tabelo 21).

Demoniziranje preteklosti.

Pri rušenju socializma so pomembno vlogo odigrale tudi tri največje bosansko-hercegovaške cerkve. Številni kleriki so s svojimi izjavami o ateističnem mračnjaštvu socializma, preganjanju cerkva, duhovnikov in vernikov neposredno ali posredno pomagali danes vladajočim nacionalnim strankam priti na oblast. Socializem je postal sinonim za preganjanje vere, vera pa simbol osvoboditve od socializma. Ta danes zelo uveljavljena misel je izrazito prisotna pri “novih” vernikih – populaciji, ki je prepričana, da se je povečala intenziteta njenega verskega vedenja v primerjavi z obdobjem socializma.

Na vprašanje: “Kako ocenjujete izražanje verske pripadnosti v zadnjem desetletju socializma?” je 38,3 % konvertitov odgovorilo negativno, 36,2 % srednje, 16 % pa pozitivno. Zanimivo je, da respondenti, ki so prepričani, da so zdaj enako verni kot v socializmu, bolj pozitivno ocenjujejo verske razmere v socializmu v primerjavi z “novoreligioznimi”: 50,6 % jih ocenjuje izražanje verskega položaja v zadnjem desetletju socializma pozitivno, 23,5 % srednje, približno petina (20,4 %) pa negativno³.¹ V nasprotju z rezultati “novih” vernikov, ki navajajo na sklep, da pomemben delež konvertitov prihaja iz populacije, ki zaradi ateističnosti socializma prej ni izražala svoje vernosti, rezultati “danes enako vernih kot v socializmu” pa kažejo, da je večina ljudi v zadnjem desetletju socializma lahko izražala svojo versko pripadnost.

Tabela 22: Kako ocenjujete izražanje verske pripadnosti v zadnjem desetletju socializma?

	Skupaj (%)	Zdaj enako verni kot v socializmu (%)	Zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu (%)
Pozitivno	44,2	50,6	16,0
Srednje	26,4	23,5	36,2
Negativno	23,0	20,4	38,3
Ne vem	6,4	5,5	9,5

Še bolj negativno ocenjujejo konvertiti položaj vernika v socializmu: 63,8 % jih je prepričanih, da je bil položaj vernih glede na položaj konfesionalno nevernih slabši, le 17 % meni, da so bili v istem položaju. Drugačni rezultati so pri “Zdaj enako vernih kot v socializmu”: približno tretjina (32,1 % jih meni, da je bil položaj

vernih slabši od položaja konfesionalno nevernih, tretjina (36,4 %) da so bili v istem položaju, tretjina (31,5 %) pa nima dokončno izoblikovanega mnenja.

Tabela 23: Kako ocenjujete položaj vernika glede na položaj konfesionalno nevernih v socializmu?

	Skupaj (%)	Zdaj enako verni kot v socializmu (%)	Zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu (%)
Slabši	36,7	32,1	63,8
Enak	40,3	36,4	17,0
Ne vem	23,0	31,5	19,2

Podobne so ocene položaja verskih institucij v socializmu. Polovica (50 %) konvertitov meni, da so bile verske institucije v slabem položaju, le 10,6 % meni, da so bile v dobrem. Nasprotno je več kot polovica "enako vernih kot v socializmu" prepričanih, da je bil položaj cerkva dober (25,9 %) ali srednji (32,7 %), 20,4 % pa ga ocenjuje negativno.

Tabela 24: Kako ocenjujete položaj verskih institucij v socializmu?

	Skupaj (%)	Zdaj enako verni kot v socializmu (%)	Zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu (%)
Dober	28,2	25,9	10,6
Srednji	29,4	32,7	27,7
Slab	26,1	20,4	50,0
Ne vem	16,3	21,0	11,7

Sklep se torej lahko glasi: Pomemben delež konvertitov negativno doživlja socializem kot obdobje zatiranja vere. Ta negativni odnos je lahko vzrok, zakaj niso bili v socializmu (bolj) versko aktivni, lahko pa je tudi posledica splošno negativnega mnenja o socializmu, ki ga zelo pogosto zagovarjajo nacionalne stranke (na tem mestu se spomnimo, da so prejšnje korelacije pokazale, da so politična prepričanja "novih" vernikov najbližje idejam nacionalnih strank). Drugi pomemben korelat povečanja verskih dejavnosti je negativni religijsko-nacionalni ekskluzivizem.

Negativni religijsko-nacionalni ekskluzivizem.

Na vprašanje: "Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju prijateljstva?", je 40,4 % "novih" vernikov odgovorilo potrdilno; 36,2 % konvertitov je zanikalo pogojenost prijateljstva z versko pripadnostjo. "Enako verni kot v socializmu so precej bolj versko inkluzivni oziroma tolerantni: 58 % jih je prepričanih, da verska pripadnost ni

pomembna pri sklepanju prijateljstva. Njihovi rezultati se približujejo povprečju raziskave (glej tabelo 24).

Tabela 25: Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju prijateljstva?

	Skupaj (%)	Zdaj enako verni kot v socializmu (%)	Zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu (%)
Da	28,5	29,6	40,4
Ne	58,8	58,0	36,2
Ne vem	12,7	12,4	23,4

Izrazito višji delež je dosežen pri vprašanju: "Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju zakonske zveze?". Da je, je prepričanih 90,4 % konvertitov; da ni, pa le 4,3 %. Visoka pogojenost zakonske zveze z versko pripadnostjo je opazna tudi pri skupini "enako vernih": 78,4 % je prepričanih, da je verska pripadnost pomembna pri sklepanju zakonske zveze. Podobno meni skoraj večina (70 %) anketiranih respondentov.

Tabela 26: Ali je verska pripadnost pomembna pri sklepanju zakonske zveze?

	Skupaj (%)	Zdaj enako verni kot v socializmu (%)	Zdaj bolj verni in versko aktivni kot v socializmu (%)
Da	70,0	78,4	90,4
Ne	21,1	14,8	4,3
Ne vem	7,9	6,8	5,3

Popolnoma nasprotno rezultate je izmeril Bakić v osemdesetih letih (1994: 73). 54 % respondentov je bilo prepričanih, da verska pripadnost ni pomembna pri sklepanju prijateljstva oziroma 49,98 %, da ni pomembna pri sklepanju zakonske zveze (ibid.: 74–80). Bosansko-hercegovsko religijsko strpnost je zamenjal religijski ekskluzivizem. Glede na dejstvo, da se v BiH religijska pripadnost pogosto enači z narodnostno pripadnostjo,¹⁴ lahko torej govorimo tudi o nacionalnem ekskluzivizmu.

Kaj se je zgodilo z medsebojno versko (in nacionalno) strpnostjo v BiH? Z vojno je šla v preteklost, morda tudi v pozabo? Za njeno vnovično doseganje je treba zagotoviti in izpolniti veliko pogojev. O teh v sklepnih razmišljanjih.

¹⁴ Navedeno misel potrjujejo odgovori na vprašanje: "Ali sta verska in nacionalna pripadnost identični?" Da sta, je potrdilno odgovorilo 75,2 % respondentov.

¹⁵ Številni starejši respondenti, ki so prepričani, da so v bili socializmu enako verni kot zdaj, so med anketiranjem kritizirali "novoreligiozne". Njihove kritike, ki sem jih dobesedno zapisovala, naj strnem z izjavo starejšega Dobojčana: "Te bivše lažne komunjare so prije pljuvale za popom, a danas svaku nedelju čuče u crkvi u prvom redu, a ne znaju ni moliti. Gluma, ništa drugo."

Sklepna nazmišljanja.

Povedano v tem članku naj strnem z naslednjimi ugotovitvami:

1. Tri največje bosansko-hercegovski cerkve (pravoslavna, rimskokatoliška in muslimanska) so odigrale dvojno vlogo pri družbenopolitičnih spremembah konec osemdesetih in na začetku devetdesetih let. Na eni strani so pripomogle k rušenju komunizma, razpadu Jugoslavije in osamosvojitvi njenih nekdanjih držav in narodov, na drugi strani pa so bile vpletene v mednarodnostne in medreligijske konflikte in balkansko vojno. Ob teh dogajanjih so se spremenile v militantne kontrasekularne cerkve, versko in nacionalno ekskluzivne. Stopnja "škodljivosti" sprememb je pri posameznih cerkvah različna.

2. Tri največje bosansko-hercegovski religije so v devetdesetih letih doživele revitalizacijo tako na družbeni kot na individualni ravni. Postale so konstitutivne sile "svojih" narodov, nosilke in zastopnice njihovih zgodovinskih resnic, pravic in interesov, kot pogosto navajajo številni kleriki. Po drugi strani so se "vthotapile" v osiromašene bosansko-hercegovski domove in življenja ljudi, ki v njih iščejo "odgovor" na eksistencialne, moralne in družbenopolitične probleme, ki jih obkrožajo.

3. Primerjava rezultatov moje raziskave, izvedene februarja 2000 na območju nekdanje bosansko-hercegovski občine Doboj, danes razdeljene na srbski (Doboj), bošnjaški/muslimanski (Doboj jug) in hrvaški (Usora) del, podobno kot sedanja BiH, z rezultati raziskave Ibrahima Bakića iz predvojnih osemdesetih let je pokazala na trende povojne močne revitalizacije religije (hiperreligioznosti). Glede na stopnjo samoopredelitve po verski pripadnosti, samoocene vernosti in notranje vernosti (ocene odnosa do osnovnih postavk verovanja, kot so vera v boga, v posmrtno življenje in preroštvo svetih knjig), samoocene izvajanja verskih aktivnosti doma in javno v verskih institucijah, samoocene praznovanja verskih praznikov in prisotnosti verske ikonografije v hišah ali stanovanjih, lahko sklepam, da so bosansko-hercegovski Srbi, Muslimani in Hrvati, ki živijo na navedenem območju, postali hiperverni narodi. Ugotovitvi nasprotuje le ocena, kako respondenti ocenjujejo vernost someščanov oziroma sovaščanov. Niti polovica (47,5 %) respondentov ni prepričana v resničnost vernosti svoje okolice.¹⁵

4. Vzroki za povečanje vernosti in verskih aktivnosti (oziroma v številnih primerih za konvertizem) so različni. Nihajo od osebnih eksistencialnih in družinskih problemov (pretrpljena vojna materialna in ljudska škoda), do političnih in poklicnih vzrokov (zdaj je v BiH pri določenih javnih poklicih, predvsem pri državnih uslužbencih, zaželen konfesionalna vernost) in splošnega značaja družbe in njenih institucij, ki so močno klerikalizirane. Pri tem mislim tako na vpliv in prisotnost cerkva v javnih državnih institucijah (npr. v javnih šolah) kot na "stanje duha" v njih, ki ga cerkve spodbujajo.

5. "Novoreligiozni" so izrazito ekskluzivistični tako do nekdanjega socialističnega režima kot do drugih konfesij in narodov v BiH. Na podlagi njihove samoocene, ali je pri sklepanju prijateljstva oziroma zakonske zveze treba biti pozoren na versko pripadnost, lahko sklepamo, da gre za najbolj nacionalistično nestrpno opredeljeno kategorijo, ki je velika ovira pri vnovičnem doseganju verske in narodnostne tolerantnosti, ki je nuja na območju nekdanje občine Doboj in v BiH nasploh.

Rešitev povojnega položaja "ne vojne ne miru" ni v verskem in nacionalnem ekskluzivizmu, klerikalizmu ali konverzijah in slepem vdajanju veri, seveda niti v ignoriranju cerkva in njihovega vpliva v družbi, temveč zahteva upoštevanje in izpolnitev naslednjih pogojev:

1. *Poznavanje religijske in nacionalne zgodovine BiH* (Velikonja, 1998: 349). Nacionalne zgodovine treh največjih bosansko-hercegovskih narodov so v veliki meri zgodovine njihovih religij, ki so bile v prejšnjih časih primarni viri nacionalnih identitet. Navznoter so povezovala narode, navzven pa jih ločile od drugih narodov. Toda šele z 20. stoletjem s preveliko kolektivizacijo in nacionalizacijo religij so te postale pomemben vir sovraštva tamkajšnjih narodov. Zato je pri reševanju sedanjega položaja treba upoštevati dragocene izkušnje tako iz strpne religijsko-nacionalne zgodovine do 20. stoletja kot travmatične izkušnje iz druge svetovne in zadnje balkanske vojne.¹⁶ Kolesa zgodovine se ne da zavrteti nazaj, vendar ni potreba ponavljati napak iz preteklosti.

2. *Laizacija države oziroma "popolno, dosledno in trajno ločevanje cerkva od države in religije od politike"* (Velikonja, 1998: 349). V zadnjem desetletju je religija imela močno legitimacijsko funkcijo posvetne oblasti. Kleriki so s svojimi dejanji propagirali upravičenost politike "svojih" nacionalnih strank. Za nagrado so se cerkve vključevale v politično življenje in so opravljale določene državne funkcije (npr. uvajanje verskega pouka/verouka v javne šole). Rezultati religijskega legitimiranja in državnega nagrajevanja cerkva so očitno katastrofalni: vojna, sovraštvo, netolerantnost ipd. Zato je nujno trajno ločevanje cerkva od države in religije od politike. Vera naj postane zasebna duhovna zadeva. Verske institucije naj se ne vmešavajo v politiko in v delovanje javnih ustanov (npr. šolstvo). Po drugi strani pa naj se država ne vmešava v cerkvene zadeve – seveda dokler te ne kršijo državnega zakona. Ločitev cerkve od države nikakor ne sme biti krinka za družbeno izobčenje cerkva in vernika, kot se je dogajalo v socializmu, temveč nasprotno: tako naj se zagotavlja verska svoboda, brez privilegiranja oziroma deprivilegiranja kakršnekoli cerkve in vernika oziroma konfesionalno nevernih. Prav to je nuja multiverske in multietnične BiH.

3. *Spremembe v cerkvah*. V reševanje sedanjega položaja je potrebna vključiti tudi cerkve, ki morajo ukrepati na več ravneh.

¹⁶ *Inkluzivistične in ekskluzivistične primere iz bosanskohercegovske zgodovine navajata Malcolm v "Bosnia. A Short History" (1996) in Velikonja v "Bosanskih religijskih mozaikih" (1998).*

Prvič, sankcionirati duhovnike in klerike, ki so s svojimi izjavami in dejanji pripomogli h kaotičnosti vojne, njenim posledicam in povojnim konfuznim razmeram. Drugič, težiti k preseganju totalitarizma, nacionalizma in ekskluzivizma, ki se v zadnjem desetletju na veliko pojavljajo v cerkvenih doktrinah. Tretjič, razumeti nujno laičnosti religijsko, kulturno in etnično heterogene bosansko-hercegovske družbe, ne ovirati njenega ustvarjanja in najti svoj prostor v njej. Četrtrič, prizadevati si za ekumenizem in podpiranje aktivnosti, ki pripomorejo k mirnemu reševanju nesoglasij in pluralizaciji medreligijskih odnosov v BiH.

4. *Spremembe v politiki*. Podobno kot cerkve morajo tudi politične stranke v BiH izvesti več sprememb. Prvič, priznati in obsoditi svoje napake v zadnjem desetletju; težiti k njihovemu odpravljanju in jih ne ponavljati; sankcionirati in kaznovati politike in ljudi, ki so odgovorni za bosansko-hercegovsko tragedijo. Drugič, ne zlorabljati religije za svoje cilje in – nasprotno – ne pustiti cerkvam, da se vmešavajo v delovanje političnih strank. Tretjič, osvoboditi se iz objema sovraštva, nestrpnosti, konservatizma in nacionalizma ter težiti k progresivnim družbenim spremembam in demokraciji.

5. *Programi za propagiranje religijskega, kulturnega in etničnega pluralizma in prihodnjega skupnega življenja*. Potrebno in nujno je, da različne mednarodne in bosansko-hercegovske vladne in nevladne institucije, združenja ipd., verske skupnosti in čim več posameznikov razvijajo in se vključujejo v programe, ki pripomorejo k vzpostavljanju miru, strpnosti in sprave v BiH.

Prezgodaj je govoriti o strpnem in tolerantnem bosansko-hercegovskem habitusu. To pa seveda ne pomeni, da ni mogoč. Zgoraj navedeni predlogi so vsekakor dobro izhodišče za njegovo vnovično doseganje.

LITERATURA

- Cohen J., Leonard (1998): *"Bosnia's Tribal Bods: The Role of Religion in Nationalist Politics"*. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 43–73.
- Djordjević, Dragoljub (1998): *"Serbian Orthodox Church, the Disintegration of the Second Yugoslavia, and the War in B&H"*. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 150–159.
- Malcolm, Noel (1996): *Bosnia. A Short History*. Papermac. London.
- Marković, Ivo (1994): *"Srpsko-pravoslavno zaleđe razaranja sakralnih objekata u BiH kao sredstvo etničkog čišćenja"*. V: *rat u Bosni i Hercegovini. Uzroci, posljedice, perspektive*. (ur.) Marko Karamatić. *Franjevačka teologija*, Sarajevo, str. 83–94.
- Mojzes, Paul (1998): *"the Camouflaged Role of Religion in the War in B&H"*. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 74–98.
- Nikolić, Svetislav (1999): *Bratstvo Nikolići*. Nikolići i Srpske novine, Doboj.

- Powers F., Gerard (1998): **"Religion, Conflict, and Prospects for Peace in Bosnia, Croatia, and Yugoslavia"**. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 218–245.
- Radić, Radmila (1998): **"Serbian Orthodox Church and the War in B&H"**. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 160–182.
- Sells A., Michael (1998): **"Serbian Religious Nationalism, Christoslavism, and the genocide in Bosnia, 1992–1995"**. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 196–206.
- Velikonja, Mitja (1998): **Bosanski religijski mozaiki**. Religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Vrcan, Srdjan (1998): **"Religious Factor in the War in B&H"**. V: *Religion and the War in Bosnia*. (ur.) Mojzes, Paul. Scholars Press, Atlanta, Georgia, str. 108–131.

DIJANA KRAJINA je diplomirana kulturologinja. Na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani končuje magistrski študij sociologije.